

Сельська В. В.,
аспірант кафедри
загальнотеоретичної юриспруденції
Національного університету
«Одеська юридична академія»
(м. Одеса, Україна)

УДК 340.132

СУБСИДАРНА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Статтю присвячено аналізу особливостей, видів та правових форм субсидарної юридичної відповідальності в праві Європейського Союзу. Окрема увага приділена відповідальності держав-учасниць Європейського Союзу за порушення загальних конституційних принципів союзного устрою, відповідальності держав-членів перед наднаціональними інститутами ЄС та фізичними і юридичними особами держав-членів, а також відповідальності юридичних осіб. Дане питання є особливо актуальним в час посиленої європейської інтеграції, яка відбувається зараз в Україні.

Ключові слова: юридична відповідальність, субсидарна юридична відповідальність, Європейський Союз, суб'єкти субсидарної юридичної відповідальності, відповідальність держави, відповідальність юридичної особи.

Сельская В. В. Субсидиарная юридическая ответственность в праве Европейского Союза. — Статья.

Статья посвящена анализу особенностей видов и правовых форм субсидиарной юридической ответственности в праве Европейского Союза. Особое внимание уделено ответственности государств-участников Европейского Союза за нарушение общих конституционных принципов союзного устройства, ответственности государств-членов перед наднациональными институтами ЕС и физическими и юридическими лицами государств-членов, а также ответственности юридических лиц. Данный вопрос является

особенно актуальным во время усиленной европейской интеграции, происходящей сейчас в Украине.

Ключевые слова: юридическая ответственность, субсидиарная юридическая ответственность, Европейский Союз, субъекты субсидиарной юридической ответственности, ответственность государства, ответственность юридического лица.

Selska V. V. Vicarious Liability in European Union Law. — Article.

The article is devoted to the analysis of features of species and legal forms of subsidiary legal responsibility in European Union law. Particular attention is paid to the responsibility of the member states of the European Union for violating the general constitutional principles of the union structure, the responsibility of the Member States over the supranational institutions of the EU and the physical and legal persons of the Member States, as well as the liability of legal entities. This issue is especially relevant during the intensified European integration that is now taking place in Ukraine.

Keywords: legal liability, vicarious liability law, subsidiary subjects of legal responsibility, European Union law, responsibility of the state, corporate liability.

Серед засобів наукового дослідження важливе місце займає порівняльний метод. Він передбачає: 1) дворівневий аналіз систем (теоретичний та емпіричний); 2) виявлення індивідуальної специфіки; 3) визначення закономірностей розвитку систем і їх моделей, що порівнюються [1, с. 125]. За допомогою порівняльного методу можна дослідити, як визначають субсидіарну юридичну відповідальність в різних країнах, а також порівняти підстави, умови субсидіарної юридичної відповідальності, визначити, який позитивний досвід можливо перейняти. Особливо актуальним в наш час є адаптація законодавства України до системи права та законодавства Європейського Союзу та крупних країн, які до нього входять. Пріоритетними напрямками зовнішньої та інтеграційної політики України є формування дієвого механізму захисту основних прав та свобод людини і громадянина, становлення дієвого інституту юридичної відповідальності, який буде побудований на гуманістичних засадах та правових принципах і презумпціях. 27 липня 2014 р. була укладена Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами. Цією угодою, а також додатками до неї, засвідчена згода на приведення

українського законодавства у відповідність до вимог законодавства Європейського Союзу.

Великий відбиток на інститут юридичної відповідальності в Україні позначив радянський період, але правова система потребує в цьому питанні радикальних змін. Давно постала необхідність притягнення до відповідальності не лише громадян, але й юридичних осіб, колективних суб'єктів, держави, її органів та посадових осіб.

Частково питання юридичної відповідальності в європейському праві зачіпали в своїх роботах такі вчені як: О. Губанов, М. Ліхтер, О. Лучинін, Ж. Кембаєв, І. Марусин, О. Стрельцов, Л. Гусейнов та інші.

Метою статті є розгляд поняття юридичної відповідальності, її видів, правових форм, значення у праві Європейського Союзу, а також дослідження тлумачення та застосування в ньому субсидіарної юридичної відповідальності.

Відмінною рисою юридичної відповідальності в ЄС є те, що її принципи знайшли відображення в загальних принципах права, судовій практиці Європейського суду з прав людини та Європейського суду справедливості (наприклад, принцип відповідальності Європейського Союзу за шкоду, спричинену діями або рішеннями його органів чи посадових осіб та ін.). Раніше побутувала думка, що у пост-радянських країнах зберігається тенденція до реалізації принципів юридичної відповідальності переважно у розумінні каральної функції, залишаючи поза увагою позитивний аспект їх дотримання, а також не враховуючи необхідність забезпечення відшкодування шкоди потерпілим від неправомірних дій органів державної влади, їх рішень або бездіяльності [2, с. 8—9]. Але це давно не так. Реалізація юридичної відповідальності, звичайно, має багато недоліків, але її не можна ототожнювати лише з каральною функцією.

Європейський Союз — це не просто міжнародна організація, це стійке політичне та економічне об'єднання незалежних європейських держав. Він був заснований на трьох опорах: Економічний і валютний союз, Спільна зовнішня політика і політика безпеки, Спільна політика в сфері внутрішніх справ і юстиції. Зараз до Європейського Союзу входять 28 держав: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія,

Угорщина, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція та Естонія.

У порівнянні з Європейським Союзом такими ж великими утвореннями на території Європи були хіба що Франкська держава чи Римська імперія (Західна). Вперше ідея утворення такого об'єднання виникла після закінчення Другої світової війни. Поява союзу закріплена Маахстрихським договором в 1992 р. Сьогодні Союз є потужним політичним, економічним, правовим центром. Право Європейського Союзу має великий вплив на національне право держав-членів. Характеризуючи право ЄС загалом, від початку його виникнення, то слід сказати, що воно бере свої витоки з основних традицій і звичаїв міжнародного права. Європейський Союз є суб'єктом міжнародного публічного права, а це означає, що він має повноваження брати участь у міжнародних відносинах, укладати договори, а отже — і нести відповідальність.

Право Європейського Союзу (*European Union Law*) — самостійна правова система, що виникла в результаті зусиль по будівництву «єдиної Європи». Будучи інтеграційним за своїм характером, право Європейського Союзу вводить єдині (однакові) правила поведінки громадян і організацій у багатьох областях їх життя, закладаючи тим самим юридичні основи для створення «якомога тіснішого союзу народів Європи» (ст. 1 Договору про Європейський Союз). Саме в нормах даної правової системи закріплені принципи єдиного внутрішнього ринку ЄС та правовий режим єдиної валюти євро; статус «європейських» інститутів (Європейський парламент, Рада Європейського Союзу тощо) і «європейських» юридичних осіб («європейське акціонерне товариство» тощо); умови і порядок видачі «європейського ордера на арешт», єдиної (шенгенської) візи і т. д. На відміну від правових систем окремих держав (національного, або внутрішньодержавного, права) право Європейського Союзу поширює свою дію на територію понад 20 держав — членів Європейського Союзу. З метою підкреслити своєрідність права Європейського Союзу і його відмінності від класичних правових систем (внутрішньодержавного і міжнародного

права) в науковій літературі воно часто характеризується як наднаціональне (наддержавне) право. У сучасній західній доктрині отримав також поширення термін «транснаціональне право», який робить акцент на здатності норм Європейського Союзу діяти через державні кордони, не обмежуючись територією однієї єдиної країни.

У західній доктрині зміст права Європейського Союзу прийнято ділити на дві частини: інституційне та матеріальне право. Предметом інституційного права є сам Європейський Союз як інтеграційна організація, статус його керівних органів (інститутів). Наприклад, правила, що регулюють порядок формування Європейського парламенту або юрисдикцію судів Союзу, — це норми його інституційного права. Матеріальне право — право, створюване Європейським Союзом з метою регулювання суспільних відносин, які складаються на його території між громадянами, юридичними особами, державами-членами та іншими суб'єктами. Наприклад, митне або кримінальне законодавство Союзу виступають джерелами його матеріального права. Матеріальне право Європейського Союзу неоднорідне за своїм характером і включає норми різних галузей, в т. ч. що відносяться традиційно до процесуального права (конституційне, адміністративне, цивільне, трудове, цивільне процесуальне та кримінально-процесуальне, аграрне тощо) [5, с. 123—124].

Характеризуючи юридичну відповідальність Європейського Союзу як утворення загалом, то тут можна виділити деякі особливості. По-перше, до юридичної відповідальності можна притягнути державу-члена за порушення загальних конституційних принципів союзного устрою. По-друге, існує можливість виникнення юридичної відповідальності держав-членів перед наднаціональними інститутами Європейського Союзу, а також фізичним та юридичними особами держав-членів. До основ конституційного устрою, порушення яких може стати підставою юридичної відповідальності, належать принципи демократії, поваги до прав людини, свободи, рівності, принцип правової держави та ін. Всі вони були включені до Директиви ЄС з прийняттям Амстердамського договору 2 жовтня 1997 р.

Що ж стосується доктрини права Європейського Союзу, то тут чітко сформульованих елементів, спрямованих на розуміння змісту

інституту юридичної відповідальності немає. Однак можна цілком обґрунтовано стверджувати, що всі особливості інституту юридичної відповідальності держав за загальним міжнародним правом можна застосувати і до інституту відповідальності держав за правом ЄС, оскільки в документі ООН «Статті про відповідальність держав» сформульовані загальні постулати, які сформувалися протягом багатоміліонної історії взаємин між державами-членами світового співтовариства. Відповідно, виробилася єдина концепція, прийнята в якості основної теоретико-практичної конструкції науки міжнародної юриспруденції. Держави Європейського Союзу, що входять до його складу, також брали участь у формуванні норм про відповідальність держав, а отже, всередині Європейського Союзу також підлягає слідувати цим правилам. Для наочності можна навести такий приклад. В установчих актах ЄС є пряма вказівка державам-членам імплементувати в обов'язковому порядку окремі директиви ЄС для досягнення відповідних цілей, досягнення яких прагне ЄС. У разі, якщо держава не імплементує або неналежним чином імплементує норми в своє національне законодавство, вищі органи ЄС приймають рішення про притягнення до відповідальності держави-порушника своїх зобов'язань. Предметно встановлено юридичний зв'язок між принципом настання відповідальності в разі порушення зобов'язань незалежно від настання шкідливих наслідків і принципом настання відповідальності за фактом невиконання обов'язків, взятих на себе добровільно [9, с. 500—501]. Але субсидіарна відповідальність держав-членів існувала не завжди. Загалом, право Європейського Союзу, сягаючи своїм корінням в міжнародне право, з самого початку свого існування не мало ні систематизованих актів, ні навіть особливих розділів, які б регулювали юридичну відповідальність держав-членів інтеграційного об'єднання в разі порушення ними норм права ЄС. Однак з моменту свого зародження, право Європейського Союзу, все більше перетворюючись на самостійну правову систему, планомірно відмежовувалось від класичних моделей і принципів міжнародного права (не дивлячись на те, що таке відділення зустріло спочатку досить суттєвий супротив зі сторони ряду держав-членів). Такий відхід наглядно проявився в правовому регулюванні питань юридичної

відповідальності держав-членів ЄС, відносно яких на основі нинішніх базових актів європейської інтеграції — Договору про Європейський Союз і Договору про порядок функціонування Європейського Союзу — виділяються наступні важливі відмінні риси: можливість притягнення до юридичної відповідальності держав-членів ЄС за порушення загальних принципів конституційного устрою Євросоюзу; юридична відповідальність держав-членів ЄС перед наднаціональними інститутами Євросоюзу і фізичними та юридичними особами держав-членів ЄС [3, с. 123].

Субсидіарна відповідальність у Європейському Союзі може проявлятися в різних правових формах. По перше, це відповідальність держав-членів ЄС за порушення загальних принципів конституційного устрою Євросоюзу. Така відповідальність була закріплена спочатку з прийняттям Амстердамського договору (2 жовтня 1997 р.), яким було включено до Договору про Європейський Союз такі фундаментальні принципи, як принцип демократії, свободи, правової держави, поваги до прав людини. Цей же договір юридично закріпив можливість притягнення до відповідальності держав-членів ЄС за порушення даних принципів — ст. 7 Договору. Другий випадок — юридична відповідальність держав-членів ЄС перед наднаціональними інститутами Євросоюзу. В цьому зв'язку слід відмітити діяльність Суду ЄС [4, с. 131—143], який, звернувшись в своїх рішеннях до аналізу правової природи Європейських співтовариств, зробив висновок про те, що їх правова система не може бути ідентифікована ні з національним, ні з міжнародним правопорядком, і в якості особливої правової системи володіє важливими відмінними характеристиками [3, с. 124].

Наряду з Судом ЄС, застосування юридичної відповідальності здійснює Єврокомісія — вищий орган виконавчої влади. Відносно питань юридичної відповідальності необхідно особливо відмітити повноваження даного органу з розслідування порушень права ЄС і накладення штрафів на держав-правопорушниць. При цьому Єврокомісія повинна не лише констатувати знайдене правопорушення, але й прийняти заходи щодо їх усунення [3, с. 125].

Специфічний порядок притягнення до відповідальності держав існує і в межах іншої європейської інтеграційної організації — Ради

Європи. Цей порядок є складовою контрольного механізму Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі — Конвенція), на базі якої заснований і функціонує Європейський суд з прав людини. [8, с. 161].

Юридична відповідальність держав-членів ЄС перед фізичними і юридичними особами держав-членів ЄС. Зростаючий рівень європейської інтеграції потребував забезпечення ефективнішого механізму юрисдикційного захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб держав-членів ЄС. Все нагальніше поставало завдання встановлення юридичної відповідальності держави за порушення права ЄС не лише перед наднаціональними інститутами Євросоюзу, але й перед фізичними і юридичними особами держав-членів ЄС. Знаковим на цьому шляху стало рішення суду ЄС, яке увійшло до ряду класичних. У листопаді 1991 року в справі «Франкович та інші» Суд ЄС постановив, що «держави-члени зобов'язані відшкодувати нанесену з їх вини шкоду, спричинену приватним особам в результаті порушення права [3, с. 126; 6]. Це рішення було негативно сприйняте багатьма державами-учасницями, але, незважаючи, на це Суд все одно закріпив такий принцип. Але обов'язковою умовою настання такої відповідальності має бути наявність причинного зв'язку між втратами, понесеними особою, і протиправними діями держави. Незалежно від того, який саме із державних органів винний у спричиненні шкоди, субсидіарним відповідачем все одно буде держава.

Субсидіарна відповідальність держави може виникнути за наявності трьох обов'язкових ознак: по-перше, існує норма права ЄС, яку можна застосувати для даного випадку, яка наділяє правами приватних осіб; по-друге, дане право виникає на основі права ЄС; по-третє, має існувати причинний зв'язок між шкодою, якої зазнала особа і порушенням зі сторони держави.

Юридична відповідальність є однією з найважливіших характеристик, які показують унікальність правової системи Європейського Союзу. Право ЄС ґрунтується на міжнародному праві, але перш за все має інтегративну мету, створення міцного союзу народів Європи. Воно має багато особливостей, поєднуючи елементи міжнародного і внутрішньодержавного права. Багато вчених і політологів вважають,

що право ЄС перетворюється на національне право в традиційному його розумінні, але його слід скоріше розуміти як наднаціональне федеративне, або навіть конфедеративне право.

Говорячи про субсидіарну відповідальність в європейських країнах, можна виділити відповідальність юридичних осіб. Зрозуміло, що сама юридична особа вчинити правопорушення особисто не може, це є наслідком діяння її керівника або інших осіб, але відповідальність покладається безпосередньо на юридичну особу. Теорія субсидіарної відповідальності вперше в Європі виникла в Англії. У середині XIX ст. в Англії відповідно до доктрини субсидіарної відповідальності вважалося, що особа несе відповідальність за злочини, вчинені іншою особою. Таким чином, в англійському прецедентному праві визнавалося, що правові обов'язки лежать не тільки на конкретних наймачах, але також і на компаніях. В XX ст. в Англії концепція субсидіарної відповідальності змінилась на концепцію прямої відповідальності. Відповідно до теорії прямої відповідальності, дії керівника компанії ототожнювались з діями самої компанії, тобто компанія вважалася винною в разі провини її керівника. Відтоді теорія ототожнення (відома також як теорія *Alter ego*, відповідно до якої фізична особа розглядається в якості *alter ego* компанії) застосовується в Сполученому Королівстві з метою залучення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. Дана теорія надалі вплинула на встановлення відповідальності юридичних осіб і в інших країнах, а також в міжнародних правових документах. З сучасної точки зору, недолік теорії ототожнення полягає в тому, що з огляду на складність процедури прийняття рішень і складність структури компаній особами, які беруть участь в скоєнні кримінального злочину, можуть бути не тільки керівники і не інші особи, що займають керівні посади в компанії. Крім того, встановлення особистості конкретного виконавця правопорушення представляє досить складну задачу [7].

В багатьох європейських країнах теорія ототожнення розширена таким чином, що відповідальність компанії виникає також і в тому випадку, коли керівник не здійснив необхідних заходів для попередження здійснення працівником правопорушення (наприклад, давання хабара). Цей принцип закріплений у ст. 18 Конвенції Ради Європи

про кримінальну відповідальність за корупцію. Згідно з цією статтею, необхідно забезпечити, щоб юридична особа могла бути притягнута до відповідальності також і тоді, коли внаслідок відсутності нагляду з боку керівника компанії з'явилася можливість здійснення корупційного правопорушення в інтересах цієї компанії працівником, який здійснює свої повноваження від імені компанії (т. зв. теорія «відсутності нагляду»).

Юридична особа може нести субсидіарну відповідальність навіть в тому випадку, якщо фізична особа, яка здійснила злочин, не може бути встановлена або не підлягає кримінальному переслідуванню або визнана невинною. В Рекомендації I (B) 2009 р. про подальшу боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб при проведенні міжнародних комерційних угод [6, с. 8.], яка діє в державах-членах, системи відповідальності юридичних осіб за підкуп іноземних посадових осіб при здійсненні міжнародних комерційних угод не повинні обмежувати можливість притягнення до відповідальності тільки випадками, коли фізична особа або особи, які здійснили правопорушення, підлягають кримінальному переслідуванню або визнані винними. Даний підхід обумовлений наступними причинами: по-перше, кримінальне переслідування фізичної особи, яка вчинила злочин, може виявитись неможливим, наприклад в результаті її втечі або смерті; по-друге, складна і розмита процедура прийняття рішень всередині юридичної особи може затруднити або навіть зробити неможливим встановлення особистості конкретних фізичних осіб, які брали участь у вчиненні злочину; по-третє, порушення кримінальної справи тільки проти юридичної особи може являти собою справедливую альтернативу кримінальному переслідуванню працівника, який здійснив злочин, можливо, під сильним тиском, який чинився на нього в компанії.

Пріоритетними напрямками зовнішньої та інтеграційної політики України є Європейський Союз та Європа загалом. Тому і приведення законодавства у відповідність до європейських стандартів є необхідним кроком на цьому шляху. Це стосується і юридичної відповідальності. Відмінною характеристикою юридичної відповідальності в ЄС є те, що її принципи знайшли відображення в загальних принципах права, судовій практиці Європейського суду з

прав людини та Європейського суду справедливості. Сьогодні Європейський Союз є потужним політичним, економічним, культурним, правовим осередком. Право ЄС має великий вплив на національне право держав-членів. Воно бере свій початок з основних традицій і звичаїв міжнародного права. Характеризуючи юридичну відповідальність в Європейському Союзі загалом, можна виділити такі особливості: до юридичної відповідальності можна притягнути державу-члена за порушення загальних конституційних принципів союзного устрою; є можливість виникнення юридичної відповідальності держав-членів перед наднаціональними інститутами ЄС, а також фізичними та юридичними особами держав-членів.

Субсидіарна відповідальність держав-членів виникла не так давно. З самого початку європейське право не мало ні систематизованих нормативних актів, ні навіть окремих розділів, які б регулювали юридичну відповідальність держав-членів у разі порушення ними норм права ЄС. Але з моменту появи базових актів євроінтеграції — Договору про ЄС та Договору про порядок функціонування Європейського Союзу — виділяються такі важливі риси, як можливість притягнення до юридичної відповідальності держав-членів ЄС за порушення загальних принципів конституційного устрою Євросоюзу та юридична відповідальність держав-членів ЄС перед наднаціональними інститутами ЄС і фізичними та юридичними особами держав-членів ЄС. Субсидіарна відповідальність в Європейському Союзі може проявлятися в різних правових формах: як відповідальність держав-членів ЄС за порушення загальних принципів конституційного устрою Євросоюзу; юридична відповідальність держав-членів ЄС перед фізичними і юридичними особами держав-членів ЄС.

Субсидіарна відповідальність держави може виникнути за наявності трьох обов'язкових ознак: існує норма права ЄС, яку можна застосувати для даного випадку, яка наділяє правами приватних осіб, дане право виникає на основі права ЄС, і має існувати причинний зв'язок між шкодою, якої зазнала особа і порушенням зі сторони держави.

Окрема увага приділяється відповідальності юридичних осіб. Адже така відповідальність має складну природу, виникає внаслідок

діяння керівника або інших службових осіб цієї юридичної особи. В багатьох країнах теорія відповідальності юридичної особи розширена таким чином, що відповідальність виникає також і в тому випадку, коли керівник не вжив необхідних заходів для попередження здійснення працівником правопорушення (т. зв. «теорія відсутності нагляду»). Юридична особа може нести субсидіарну відповідальність і в тому випадку, якщо фізична особа, яка здійснила злочин, не може бути встановлена або не підлягає кримінальному переслідуванню або визнана невинною.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Васильєв С. В.* Загальноправові та спеціальні методи дослідження джерел цивільного процесуального права // Університетські наукові записки. 2013. № 3. С. 123—128.
2. *Задніпряна М. Ю.* Гармонізація принципів юридичної відповідальності України та Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». — Київ, 2015. 20 с.
3. *Кембаев Ж. М.* Юридическая ответственность государств-членов Европейского союза за нарушение норм европейского права // Современное право. 2010. № 8. С. 123—126.
4. Про Суд ЄС див., наприклад: *Марченко М. Н.* Европейский суд справедливости — основной носитель судебной власти в Европейском союзе // Вестник Московского университета. 2006. № 2. С. 69—81; *Марусин И. С.* Процессуальный порядок рассмотрения дел в Суде Европейских Сообществ // Правоведение. 2004. № 1. С. 131—143.
5. *Рекомендация Совета* по дальнейшей борьбе с подкупом иностранных должностных лиц при осуществлении международных коммерческих сделок [Recommendation of the Council for Further Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions] от 26 ноября 2009 года, стр. 10. URL: www.oecd.org/
6. *Совместный проект* Европейского Союза и Совета Европы «Защита прав предпринимателей в Российской Федерации от коррупционных практик», Технический документ: Сравнительный анализ ответственности юридических лиц (корпоративной ответственности) за преступления коррупционной направленности, Подготовлено: Георги Рупчев, эксперт Совета Европы.

7. *Joined Cases № C-6/90 and C-9/90 Frankovich and Bonifaci v Italian Republic* (1991) // European Court Reports I-5357.
8. *Стрельцова О. В.* Європейські наднаціональні механізми юридичної відповідальності держави // Альманах права. Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. С. 155—162.
9. *Чувальская И. П.* Институт ответственности по праву Европейского Союза как категория современного международного права // Международное право и международные организации / International Law and International Organizations. 2015. № 4. С. 494—509.
10. *Joined Cases № C-6/90 and C-9/90 Frankovich and Bonifaci v Italian Republic* (1991) // European Court Reports I-5357.

